

Karol Łopatecki
(Białystok)

Wydawanie artykułów wojskowych jako element walki politycznej i działalności propagandowej magnatów – przykład Jana Zamoyskiego

Artykuły hetmańskie doskonale ukazują specyfikę organizacji wojsk w Rzeczypospolitej¹. Dowódca samodzielnie operującej armii (najczęściej hetman) mógł wydawać specjalne regulacje dotyczące prawa wojskowego: zasad dyscypliny obowiązujących na leżach, obozie, podczas bitwy oraz organizacji armii, podstawowych reguł postępowania wobec ludności cywilnej. Specyfika ta pojawiła się równolegle w Koronie i WKL podczas I wojny północnej (1558–1570). W Koronie rozwijała się, aż do 1609 r. kiedy to parlament aprobował artykuły hetmańskie i ich treść umieścił w konstytucji sejmowej². Na terenie Litwy dynamiczny rozwój istniał co najmniej do 1673 r.³ Mamy więc do czynienia ze stosunkowo krótkim okresem: 48-letnim w pierwszym i nieco ponad stuletnim w drugim

¹ W niniejszym tekście nie analizuję artykułów wydawanych dla wojsk prywatnych, których największy rozwój przypadał na XVIII stulecie. Ich ogłaszanie niewątpliwie wzmacniało prestiż rodów magnackich, co dobitnie widać na przykładzie domu Radziwiłłów. V. Rakutis, *Radvilų milicija XVIII a.*, „Karo Archyvas” 20 (2005), s. 101–155; W. Organiściak, *Radziwiłłowie jako prawodawcy wojskowi w okresie od XVII do XVIII wieku*, [w:] *Radziwiłłowie: obrazy literackie – biografie – świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 332–334.

² *Artykuły wojenne hetmańskie autoritate sejmu aprobowane*, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 168–206.

³ Wówczas Michał Pac wydał drukiem *Artykuły wojskowe najsławniejszych królów polskich i hetmanów W. Ks. L. wojsku ustawione (...)*, Wilno 1673. W XVIII stuleciu nadal jednak, choć rzadko wydawano artykuły hetmańskie. Wśród znanych, można odnotować *Artykuły wojskowe za władzy JO Książęcia JM Michała Kazimierza Radziwiłła Wojewody Wileńskiego Hetmana WKsL z 8 IX 1746 r.* AGAD, AR VII, 5, s. 47–58.

przypadku. Był to jednakże czas niezwykle dynamicznego rozwoju prawa wojskowego: artykuły wojenne wydawano przed każdą kampanią, nierzadko dla każdego rodzaju wojsk. Doskonale, choć nie wyjątkowo, jawi się postać Jana Zamoyskiego, który pod własnym nazwiskiem wydał sześć artykułów wojskowych w latach 1580, 1583, 1593, 1595, 1600, 1601 oraz trzy edykty wojskowe w 1582 (dwa razy) i w 1602 roku. Taka liczba aktów normatywnych pozwala na podjęcie się analizy świadomego wykorzystania tych aktów w bieżącej działalności politycznej oraz propagandowej⁴.

Grzegorz Błaszczuk zwrócił uwagę na konieczność analizowania artykułów wojskowych jako instrumentu: utrzymania dyscypliny wojskowej, doskonalenia sprawności żołnierzy, wychowania wojskowego oraz władzy hetmana w sferze polityki. Należy pozytywnie odnieść się do wykorzystania tego typu źródeł przez historyków. Zapomina się jednakże o ostatnim z postulowanych aspektów badań. Oczywiście polityczna działalność hetmanów tak w sferze wewnętrznej jak i zagranicznej stanowi od dziesięcioleci niesłabnące zainteresowanie badawcze. Nie podjęto jednakże żadnych szczegółowych badań dotyczących wykorzystywania przez hetmanów rozległych kompetencji prawodawczych do realizacji podejmowanych działań politycznych⁵. Dowolne kształtowania i wydawanie tak istotnego aktu normatywnego dawało magnatom doskonały instrument w walce politycznej i działalności propagandowej.

Powyższe działania były możliwe nie tyle poprzez konstruowanie i dobór przepisów prawnych, ile dzięki zredagowaniu arengi, która uzasadniała konieczność wydania nowych artykułów wojskowych. Wstęp artykułów wojskowych składał się z informacji o twórcy aktu, podmiotów do których był skierowany, często miejscu i czasie ich ogłoszenia. Taka podstawowa konstrukcja nie dawała możliwości kształtowania postaw politycznych i propagandowych u odbiorców. Dlatego zaczęto rozbudowywać arengę, w której przedstawiano sytuację geopolityczną, postawę hetmana,

⁴ Charakterystycznym elementem działalności i życia Zamoyskiego jest wszechobecny element propagandowy: H. Michalak, *Jan Zamoyski – propaganda i autoreklama*, PH 77 (1986), 1, s. 33; Z. Spieralski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1989, s. 14; W. Tygielski, *Listy, ludzie, władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa 2007, *passim*.

⁵ Znane i podkreślane są niezwykle kompetencje hetmana w zakresie sądownictwa wojskowego, oraz możliwości wstrzymywania postępowań przed sądami cywilnymi przy pomocy egzemplarzy wojskowych. K. Łopatecki, *Egzemplarze wojskowe – immunitet żołnierski w Rzeczypospolitej Szlacheckiej XVI-XVII wieku*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 5, 2005, 1, s. 101–145; P. Gawron, *Żołnierz i trybunały w siedemnastowiecznej Koronie. Na marginesie artykułu Karola Łopateckiego Egzemplarze wojskowe...*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 7 (2007), 1, s. 293–310.

a nawet poruszano kwestie eschatologiczne. Ten element jest pomijany w obecnych badaniach historyczno-prawnych. Tymczasem, jak zauważa Wacław Uruszczak, rola arengi wydaje się istotna, pozwala ona właściwie ocenić przepisy prawne i wyciągnąć odpowiednie interpretacje⁶.

Na wstępie należy podkreślić, iż kompetencje hetmanów do wydawania praw wojskowych nie były na tle ówczesnej Europy wyjątkowe. Nie tylko bowiem władcy i parlamenty były upoważnione do ogłaszania tego typu praw. W pierwszej kolejności możemy wymienić przykład Anglii. Do trzeciej tercji XVI stulecia to władcy niepodzielnie ogłaszali prawa wojskowe. Przełomowym wydarzeniem było zaangażowanie militarne po stronie holenderskiej podczas wojny osiemdziesięcioletniej. Wówczas w 1586 r. głównodowodzący wojsk – Robert Dudley ogłosił *Laws and Ordinances Military*⁷. Od tego momentu, decydującą rolę w tworzeniu artykułów wojskowych mieli głównodowodzący armią. Oddziaływanie tych przepisów również w aspekcie propagandowym i politycznym było tym większe, iż doceniono rolę druku. Niemal wszystkie późniejsze przepisy dotyczące dyscypliny wojskowej sporządzano w wersji drukowanej. Przykładem mogą być artykuły wojskowe wydane przez Roberta Devereux'a – głównodowodzącego królewską armią w Irlandii i opublikowane w kwietniu 1599 r.⁸ W pierwszej połowie XVII stulecia wielokrotnie naczelnicy wojsk wydawali w ogarniętej wojną Irlandii podobne regulacje, często jedynie przedrukowując stare przepisy pod nową nazwą⁹. Kolejne artykuły ogłoszono podczas ekspedycji wojskowej wspomagającej hugenotów we Francji. Tym razem mieliśmy do czynienia ze współdziałaniem króla – Karola I Stuarta oraz dowodzącego wyprawą Georga Villiers'a. 21 sierpnia 1628 r. władca wydał „Laws and Ordinances Military”, a księżę Buckingham

⁶ Nie do przecenienia był wpływ Pisma Świętego na konstrukcję ówczesnych aktów normatywnych, gdyż w księdze tej nie było decydujące dosłowne brzmienie ale treść kryjąca się pod szatą słowną. W. Uruszczak, *Kultura polityczna i prawna w sejmie polskim czasów odrodzenia*, CzP-H 32 (1980), 2, s. 57; por. H. Olszewski, *Funkcjonowanie sejmu w dawnej Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 35 (1983), 1, s. 152–153.

⁷ *Laws and Ordinances militarie*, Leyden 1586.

⁸ *Laws and Orders of War, established for the good conduct of the service In Ireland*, [Dublin 1599]; B. C. Donovan, D. Edwards, *British sources for Irish history, 1485–1641: a guide to manuscripts in local, regional and specialised repositories In England, Scotland and Wales*, Dublin 1997, s. 163.

⁹ Przykładowo: *Laws and Orders of War established for the good conduct of the Service In Ireland*, Dublin 1625; *Laws and Orders of War established for the good conduct of the service In Ireland*, Dublin 1638.

uszczegóławiające „Instructions and articles”¹⁰. W okresie wojny domowej obie strony posługiwały się podobnymi przepisami: rojaliści wydany mi przez księcia Northumberland (Algernon Percy) w 1640 r., a siły parlamentu stosowały wydane przez Roberta Devereux artykuły z 1642 r.¹¹ Ten okres dynamicznego rozwoju praw wojskowych tworzonych przez wodzów zakończył się wraz z restytucją monarchii.

Analiza zjawiska w Anglii pozwala wskazać w tej materii znaczące podobieństwa z sytuacją w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim. W obu przypadkach władcy przestali osobiście dowodzić kampaniami wojennymi. To w połączeniu z odległym teatrem działań wojennych, zmusiło wodzów do samodzielnego ogłaszania praw wojskowych. Nieprzypadkowo najstarsze koronne artykuły hetmańskie (z 10 września 1561 r.) związane są z wysłaniem kontyngentu wojskowego do Inflant pod dowództwem Floriana Zebrzydowskiego¹². Podobna sytuacja miała miejsce z siłami szwedzkimi wysłanymi do Moskwy w okresie „wielkiej smuty”. W tym czasie Jakub de la Gardie posługiwał się własną edycją praw wojennych znaną nam z 1614 r.¹³ Gdy Gustaw II Adolf zaczął brać osobisty udział w toczonych wojnach z podobną sytuacją nigdy nie mieliśmy miejsca. Podobne okoliczności miały miejsce w Koronie m.in. w 1557 r. kiedy to Zygmunt August osobiście przygotowywał wyprawę zbrojną przeciwko Zakonowi Kawalerów Mieczowych. Wówczas też prawa wojskowe autorstwa Jana Tarnowskiego i Jana Mieleckiego ogłosił pod własnym tytułem¹⁴. Dodać należy, że

¹⁰ *Calendar of State Papers, Domestic Series, of the Reign of Charles I. 1628–1629*, ed. J. Bruce, London 1859, s. 261. Nb. dwa dni później (23 VIII 1628) George Villiers został zaszytyetowany przez oficera – Johna Feltona, którego za ten czyn powieszono. B. Thomson, *The life and Times of George Villiers, duke of Buckingham*, t. III, London 1860, passim.

¹¹ *Laws and Ordinances of War Established for the better Conduct of the Army by his Excellence The Earl of Northumberland*, London 1640; *Laws and Ordinances of War Established for the better Conduct of the Army by His Excellency The Earl of Essex...*, London 1642. Zob. M. Griffin, *Regulating Religion and Morality in the King's Armies 1639–1646*, Leiden-Boston 2004, s. 52–76; C. H. Firth, *Cromwell's Army. A History of the English Soldiers During the Civil Wars, the Commonwealth and the Protectorate*, London 1902, s. 278–312.

¹² Różne edycje tych artykułów: *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 92–115; BN 6609, k. 20–25; BK 1375, s. 1–37; *Stanisława Łaskiego prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864, s. 291–305; *Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург*, kol.: *Avtografy Dubowskogo* 321.1, Nr 1, k. 1–4.

¹³ *Kungliga Biblioteket*, B 43, s. 1–18, „Hertig Carls krigsartiklar samt greve Jacob de la Gardies krigsartiklar”.

¹⁴ Zob. BN Pol. Q. IV. 45, k. 1–14v.; BK 1375, s. 51–69; BN Lat. F. II, 172, k. 121–125; BN 6609, k. 16–21; AP Kraków Depozyta 402, s. 1–8; Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, SMMW 34 (1991), s. 305–307.

praktyka podpisywania się władców pod prawa stworzone przez doświadczonych wodzów była stałą praktyką¹⁵. Analogiczna sytuacja występowała nierzadko na terenie rozległego władztwa Habsburgów. Przykładem mogą być artykuły wojskowe wydane przez najwyższego hetmana wojsk czeskich Petera Voka z Rožemberka w 1594 r.¹⁶ Niezwykłą rolę odgrywał również podczas wojny trzydziestoletniej pochodzący z Czech Albrecht Václav Eusebius z Valdštejna¹⁷. Świadczy to o daleko mniejszej specyfice wojsk staropolskich, niż tradycyjnie przyjmowano, na co w ostatnich latach zaczęli zwracać uwagę badacze w szeregu różnych aspektów¹⁸.

Niemal zawsze ogłaszane artykuły pełniły również rolę propagandową, czasem jednakże były istotnym elementem rozgrywek politycznych. Doskonałym przykładem jest stworzenie i ogłoszenie przez Roberta Dudleya „Laws and Ordinances Military”. Polityczne poparcie zbuntowanym prowincjom w Niderlandach udzielane przez Elżbietę I, musiało zostać wzmocnione w połowie lat 80-tych XVI w. o pomoc militarną. Krok ten został wymuszony sytuacją geopolityczną: w 1584 r. w wyniku zamachu zginął Wilhelm I Orański, rok później Aleksander Farnese, książę Parmy zdobył Antwerpię¹⁹. W 1585 r. zdecydowano się wysłać angielski korpus wojskowy pod dowództwem faworyta Elżbiety I – Roberta Dudleya.

¹⁵ Przykładowo w Anglii mamy do czynienia z *Articles and Rules for the Better Government of his Majesties Forces by Land During this Present War*, zwane potocznie od ich twórcy *The Prince Rupert Articles* (Ruperta Reńskiego: zob. I. Roy, *Rupert, prince and count palatine of the Rhine and duke of Cumberland*, Oxford 2004, passim). Wydanie krytyczne: G. B. Davis, *A Treatise on the Military Law of the United States*, Clark 2007, s. 567–580. Słynne „kriegsartikel” uchwalone w 1570 r. na sejmie Rzeszy w Spirze było również dziełem feldobrista Lazarusa von Schendiego. J. W. Huntebrinker, *Der Reichsartikelbrief von 1570. Zur Kodifizierung des Militärrechts in der Frühen Neuzeit*, [w:] *La codification perspectives transdisciplinaires*, ed. G. Kamecke, J. Le Rider, Paris 2007, s. 88–90.

¹⁶ *Práva a nařzení lidu vojenskému vydaná od Petra Voka z Rožemberka*, podał J. Umlauf, „Časopis Českého Museum” 5 (1847), s. 202–210. Charakterystyka organizacji wojsk, przebiegu mobilizacji oraz kwestii prawnych od sierpnia 1594 do końca roku: V. Březana, *Život Petra Voka z Rosenberka*, wyd. F. Mareš, Praga 1880, s. 154–161.

¹⁷ *Wallensteins Reiterrecht von 1617*, [w:] E. von Frauenholz, *Das Söldnertum in der Zeit des Dreißigjährigen Kireges*, München 1938, s. 141–155; *Wallensteins Verpflegordonanz von 1632*, [w:] *Ibidem*, s. 158–160.

¹⁸ Przykładowo: J. Maroń, „Odmienności staropolskiej wojskowości”, [w:] *Między zachodem a wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, s. 301–307; J. Urwanowicz, *Wojsko Rzeczypospolitej wobec polityki (na tle postaw armii europejskich)*, [w:] *Dziedzictwo pierwszej Rzeczypospolitej w doświadczeniu politycznym Polski i Europy*, red. J. Ekesa, Nowy Sącz 2005, s. 25–38.

¹⁹ R. Szmytka, *Oblężenie Antwerpii 1584–1585 r.*, [w:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. II, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2008, s. 67–83.

Pomoc została potwierdzona układem w Nonsuch z 20 sierpnia 1585 r. Anglia miała dostarczyć 400 jeźdźców i 6 500 piechoty oraz przesłać roczne subsydia pieniężne w wysokości 600000 florenów, w zamian za co miała otrzymać Ostend, Brill i Flushing, a angielski dowódca powinien zostać utytułowany „generał-gubernatorem” (nie określono jego kompetencji)²⁰.

Po przybyciu armii do zbuntowanych prowincji, Robert Dudley rozpoczął grę polityczną o najwyższą stawkę. Udało mu się przekonać do siebie elity polityczne Zjednoczonych Prowincji. W Hadze 1 stycznia 1586 r. zaproponowano mu nadanie uzgodnionego wcześniej tytułu, z nadzwyczaj szeroką władzą wykonawczą i wojskową. W świetle tego dokumentu, faktycznie stałby się nowym suzerenem, legitymizacja zaś nowopowstałego państwa opierałaby się m.in. na umowie z Anglią. Było to sprzeczne z angielską racją stanu, która nie była zainteresowana oficjalnym uznaniem Zjednoczonych Prowincji, chciała jedynie by generał-gubernator miał głos doradczy w rządzie. Robert Dudley podjął wyzwanie. Ze znacznym, 2-tygodniowym opóźnieniem wysłał do Anglii listy z ofertą holenderską, podkreślając jednocześnie jej korzyści. Następnie wykorzystując fakt, iż łączność z macierzą była utrudniona – 25 stycznia przyjął tytuł wraz z zakresem oferowanych uprawnień. Po tym fakcie wysłał w lutym do Londynu swego wysłannika, który miał osobiście wytłumaczyć okoliczności przyjęcia propozycji²¹.

Prócz podpisanej umowy, Dudley postanowił ogłosić drukiem u Andriesa Derschouta stworzone przez siebie artykuły wojskowe właśnie 25 stycznia²². Osobiste ich wydanie było istotnym novum w wojskowości angielskiej, co podkreślało jego nadzwyczajną pozycję jako generał-gubernatora. Decyzja ta opierała się na utwierdzonym już w Zjednoczonych Prowincjach zwyczaju, w świetle którego dowódcy (później zaś stathouderowie) wydawali swoim podopiecznym prawa wojenne²³. Ich autor

²⁰ J. D. Tracy, *The founding of the Dutch Republic: War, Finance and Politics in Holland, 1572–1588*, Oxford 2008, s. 274–276.

²¹ R. Dudley do W. Burghley, Leiden 14 I 1586, [w:] *Correspondence of Robert Dudley, Earl of Leicester During his Government of the Low Countries in the Years 1585 and 1586*, ed. J. Bruce, London 1844, s. 57–63; R. Dudley do F. Walsinghama, 22 I 1586, [w:] *ibidem*, s. 87–76; *Reasons which Mr. Davison, on his return to England, is to urge in explanation of the earl's acceptance of the absolute government of the Low Countries*, [w:] *ibidem*, s. 80–82.

²² Powtórnie książka ta została wznowiona w tym samym roku w Londynie przez Christophera Barkera. M. J. D. Cockle, *A Bibliography of English Military Books, Upto 1642 and of Contemporary Foreign Works*, ed. H. D. Cockle, London 1900, s. 28–29.

²³ Wśród najważniejszych holenderskich *artikelbrief* możemy wymienić artykuły wydane przez Wilhelma Orańskiego: w 1566 dla 200-osobowego oddziału landsknechtów (Nationaal Archief

wykorzystał przy tym ogólne upoważnienie wysłane przez Elżbietę I, które brzmiało: *“To establish martiall discipline, and se those severlie punished shall not duellie observe such orders as shalbe made, and the insolencies of the soldiers against the common people to be reformed”*²⁴.

Charakteryzując ten akt normatywny warto podkreślić, iż przy jego tworzeniu skorzystano z wiedzy i umiejętności Williama Clarka – pełniącego w Niderlandach funkcję sędziego wojskowego²⁵. Wykorzystując wiedzę doświadczonych prawników, generał-gubernator zapewnił wysoki poziom pracy legislacyjnej, co rekompensowało w pewnym stopniu brak pomocy ze strony kancelarii królewskiej. Uchwalone 62-punktowe przepisy wprowadziły wiele nowatorskich instytucji prawnych, same zaś normy skupiały się na przestępstwach godzących w dyscyplinę wojskową. Kształtując przepisy chętnie wykorzystywał dotychczasowe rozwiązania holenderskie, co oczywiście musiało spodobać się Holendrom, stając się jednocześnie wzorem pod najważniejsze nowożytne holenderskie artykuły wojskowe z 1590 r.²⁶ W pierwszych dwóch artykułach podkreślił poszanowanie religii w oddziałach wojskowych, następnie wprowadził oparte na regułach religijnych zakazy: hazardu, prostytucji; objął szeroką ochroną ludność cywilną. Ogromny wysiłek włożono w rozpowszechnienie znajomości przepisów wśród żołnierzy nakazując wszystkim kapitanom czytanie co 20 dni ogłoszonych artykułów, tak by nikt nie tłumaczył się nieznaną prawą przed sądem.

Przede wszystkim zwraca uwagę rozbudowana arenga aktu, nieprzystająca do charakterystyki artykułów wojskowych. Autor zwraca się w niej, w pierwszej części nie do żołnierzy, lecz do całego społeczeństwa Zjednoczonych Prowincji. Ukazuje siebie jako najwyższego sędziego, który dbając o dobro mieszkańców i kraju wprowadzi oraz utrzyma porządek. Ten zaś najbardziej potrzeby jest w wojsku, dlatego wydaje wspomniane

Den Haag, Hof van Holland 41, k. 99v.-100 v.), w 1572 r. dla garnizonu w Zaltbommel (National Archief Den Haag, Paulus Buys, sygn. 73, s. 1-9), oraz w 1582 r. (Nationaal Archief Den Haag, Paulus Buys, sygn. 40, [s. 1-15]).

²⁴ *The Earl of Leycester's Instructions*, b. m. [Londyn] XII 1585, [w:] *Correspondence of Robert Dudley*, s. 12.

²⁵ *Household Accounts and Disbursement Books of Robert Dudley, Earl of Leicester*, oprac. S. Adams, Cambridge-New York-Oakleigh 1995, s. 373: *Paied by yor Ex: commandmt the Th of february to mr. Wylliam Clerke Doctour of the Civill law for the printing & bynding of rewle booke of the mylitary lawes as appereth by his byll onder his hand.*

²⁶ E. Swart, *From „Landsknecht” to „Soldier”: The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century*, „International Review of Social History” 51 (2006), 1, s. 84-86.

artykuły wojskowe²⁷. We wstępie jak i w treści przepisów kształtuje wizerunek własnych cech – jako „władcy” pobożnego i sprawiedliwego. Stworzony akt stał się niejako dokumentem prezentującym jego stanowisko we wzajemnych relacjach angielsko-holenderskich, co umieścił w przysiędze. Ta zaś miała wyjątkowy charakter, gdyż żołnierze zobowiązani byli do złożenia wierności nie tylko królowej, lecz i głównodowodzącemu z tytułem „generał-gubernatora Zjednoczonych Prowincji”²⁸.

Rzeczywiście pomimo zdecydowanego oporu dworu i samej Elżbiety I, udało mu się zachować tytuł. Jednakże konieczność realizacji polityki angielskiej (polegająca na zachowawczych działaniach wojennych) przysporzyła mu coraz więcej wrogów na terenie Zjednoczonych Prowincji. Katastrofą okazał się powrót Roberta Dudleya do Anglii w grudniu 1586 r. Wówczas dwaj angielscy, katoliccy dowódcy – Rowland York i William Stanley poddali Deventer i Zutphen Hiszpanom, co faktycznie uniemożliwiło dalszą współpracę pomiędzy państwami²⁹.

²⁷ *Lawes and Ordinances militarie*, Leyden 1586, k. A: *Forasmuch as there is not any Estate, which in peace or warre can be accounted sure, or preserued from dishonour & ruine, vnlesse it bee supported and borne vp by Iustice duely administred, and discipline orderly obserued: And for that no man can be so ignorant as not to knowe that honor, fame and prosperitie doe duely follow that common Wealth or Nation, wherein good lawes are established, the Magistrate ministering Iustice is duely regarded, and the peple fearing to offende, are drawen vnder the rules of Iustice and obedience: And seeing that martiall discipline aboue al things (proper to men of warre) is by vs at this time most to be folowed, aswell for the aduanceme[n]t of Gods glorie, as honourable to gouerne this Armie in good order: And least that the euill inclined (pleading simplicitie) should couer any wicked facte by ignorance: Therefore these martiall ordinances and Lawes followinge are established and published, whereby all good mindes endeouinge to attaine honour, may stand armed, and receiue encouragement to perseuere in well doing, & such as are inclined to lewdenesse, be warned from committing offences punishable. which being embraced with carefull respect, and followed with obedie[n]ce, doe promise good order and agreeme[n]t amongst our selues, with victorie and good eue[n]t against our enemies.*

²⁸ Tamże, k. B3: *I, A.B. doe sweare and promise to doe all loyall, true and faithfull seruice vnto the Quene of England her most excellent Maiestie, and vnto the Prouinces and Cities vnted in these Countries, and there associats vnder the charge and obeidence of the right excellent the Earle of Leycester, Gouvernour generall of the saide Prouinces and Cities, & there associats, and ofher Maiesities armie and forces within the same. And all lauffull and due obedience vnto the saide Gouvernour, and to any other superior, that shall haue charge vnder him for gouerment in this Armie. And farther I do promise to endeouour my self to fulfill and kepe all suche lauffull Ordinances as his Excellencie hath or shall sette forth and establishe for the better ordering of this Armie, as muche as concerne me, so longe as I shall serue in the same vnder him. So helpe me God, by Iesus Christe.*

²⁹ D. Wilson, *Sweet Robin. A Biography of Robert Dudley Earl of Leicester 1533–1588*, London 1981, s. 291–296; E. Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan va het Staatse leger, 1568–1590*, Amsterdam 2006, s. 54–59.

Analizując historię artykułów wojskowych, należy zwrócić uwagę, iż rozbudowane wstępy o charakterze arengi na terenie Korony i WKL pojawiły się w trakcie trwania I wojny północnej. Niewątpliwie inspirujący był przykład praw wojennych ogłoszonych dla Rygi w grudniu 1558 r. Ich twórca arcybiskup ryski – Wilhelm Hohenzollern (brat Albrechta, księcia pruskiego), stworzył rozbudowany wstęp, który *de facto* stanowił manifestację polityczną i próbę przekonania ludności miejskiej o konieczności przeprowadzenia niespotykanej w dziejach miasta mobilizacji³⁰. Od tego momentu Florian Zebrzydowski, Mikołaj Radziwiłł oraz kolejni twórcy artykułów zaczęli umieszczać przed przepisami prawnymi arengę.

Pierwszy raz Jan Zamoyski zetknął się z politycznym wykorzystaniem artykułów wojskowych podczas wyprawy na Połock w 1579 r. Wówczas Stefan Batory na szeroką skalę rozwinął akcję propagandową nie tylko w kraju, lecz na terenie całej Europy. Najpierw – 12 lipca 1579 r. ogłosił „*Edictum Regium Svirensse, ex quo causae suscepti in Magnum Moscoviae Ducem belli cognoscensntur*”. Jest to dokument skierowany do wszystkich uczestniczących w wyprawie żołnierzy, nie ma jednakże charakteru stricte normatywnego. Król uzasadnia konieczność rozpoczęcia ofensywnych działań wojennych, podkreśla jednakże iż mamy do czynienia z wojną sprawiedliwą. Jedyne ostatni fragment dokumentu zawiera w sobie normy prawne – nakazuje posłuszeństwo oraz wierność Rzeczypospolitej i królowi, zakazuje stosowania gwałtów i okrucieństwa wobec ludności moskiewskiej³¹. Po publikacji aktu w języku łacińskim, wydano go również po niemiecku, węgiersku i polsku, by w realny sposób kształtował postawę żołnierzy. Jednocześnie dokument ten miał odgrywać rolę propagandową nie tylko na terenie kraju, lecz w całej Europie. Do tego celu została zresztą założona drukarnia obozowa prowadzona przez Walentego Łapczyńskiego³².

Niejako politycznym uzupełnieniem zawartych tam treści były wydane cztery dni później (16 lipca) w Świrze „*Articuli omnibus in universum militibus*”³³. Interesujące, że znamy je jedynie z redakcji łacińskich. Sugeruje

³⁰ *Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands*, bd. I, hrsg. C. Schirren, Reval 1861, s. 290–296 „Kriegs- und Lager- Artikel des EB. Wilhelm”.

³¹ *Relacje nunciuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. I, wyd. E. Rykaczewski, Berlin 1864, s. 307–316.

³² A. Knot, *Urywki z dziejów propagandy wojennej Batorego*, [w:] *Prace historyczne ku uczczeniu 50-lecia Akad. Koła Historyków we Lwowie*, Lwów 1929, s. 208–210.

³³ *Polskie ustawy*, s. 320–329. B. Czart. 87, s. 97–106; B. Czart. 1664, s. 177–192; G. Błaszczyk, *Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego (do końca*

to czynny udział króla w przygotowaniu i ogłoszeniu praw wojskowych. Hipotezę tą potwierdzają relacje nuncjusza Caligarięgo oraz Włocha Antonio Martinellusa, którzy cały proces dosyć szczegółowo przedstawili. W świetle korespondencji, za twórcę artykułów należy uznać Mikołaja Mieleckiego, który przy wsparciu króla stworzył i ogłosił je żołnierzom na kole rotmistrzowskim³⁴.

Król ewidentnie starał się wykorzystać owe artykuły wojskowe jako element gry propagandowej i politycznej. Próbowano przeciwstawić na arenie międzynarodowej dzikość i okrucieństwo moskiewskie, ze sprawiedliwością i miłosierdziem Rzeczypospolitej. To co opisywał omawiany edykt królewski z 12 lipca 1579 r., potwierdzały artykuły wojskowe. Spisano je po łacinie, co pozwalało cudzoziemcom na zapoznanie się z nimi. Reakcja cudzoziemców była natychmiastowa. Antonio Martinellus dzień po ogłoszeniu artykułów wysłał do nuncjusza Caligarięgo list w którym charakteryzował wielkość tego dokumentu pisząc – „*Li dui primi sono di non violare, ne rubbar chiese, etiam in terra hostili, et di non sforzar vergini, con altri molti pertinenti alla pieta et religione*”. Dodatkowo zapowiedział, że przyśle kopię artykułów wojskowych („*Me n'e stato promessa copia, la quale havuta, mandaro subito a V. S. R-ma*”). Nuncjusz po ich otrzymaniu był również pozytywnie zaskoczony roztoczeniem ochrony na kobiety i miejsca kultu w ziemi nieprzyjacielskiej, co było odzwierciedleniem artykułu 44 i 45³⁵. Niewątpliwie celowe działanie M. Mieleckiego i Stefana Batorego okazało się bardzo skuteczne. W konsekwencji przepisy te zaczęły pojawiać się w odpisach w Europie, czego pozostałością jest kopia tych artykułów przechowywany w archiwum watykańskim³⁶. Dziwi jedynie fakt, iż król nie zdecydował się na rozpowszechnienie praw

XVII wieku), CzP-H, 31 (1979), 2, s. 90. Zaznaczyć należy, iż nie istnieją one w podanym przez S. Kutrzebę rękopisie: B. Czart. 310, s. 48–58. Sama jednak edycja w całości pokrywa się z pozostałymi dwoma redakcjami.

³⁴ J. A. Caligarii... *epistolae et acta 1578–1581*, wyd. L. Boratyński, [w:] *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. IV, Kraków 1915, s. 256: *Egli et il Mielecki si sono avviati inanzi, et dimattina partira S. M-ta co'l resto delia gente. Il Mielecki come generale di Polonia fece a capitani un poco d'oratione hiermattina, et dipoi commandó che fussero letti li capitoli, che loro dovevano osservare et fare osservare da' suoi soldati.*

³⁵ Tamże, s. 256–257, 268: *Li capituli militari di questo essercito regio mi son capitati pur hoggi, cosi li mando senz haverli letti; spero bene che la S-ta di N. S-re restara sodisfatta cosi della pieta del Re, come de suoi capitanei.*

³⁶ *Articuli in universum omnibus militibus, quicunque in exercitu Rediae M-tis fuerint, publicati et denunciati*, Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, vol. 16, k. 440.

wojennych w wersji drukowanej, co byłoby również bardzo użyteczne nie tylko w celach propagandowych, lecz również we wzmocnieniu dyscypliny wojskowej wśród rotmistrzów i ich podwładnych.

O udziale Jana Zamoyskiego w powyżej opisanych działaniach nie wiemy nic. Niewątpliwie jednak kanclerz wielki koronny wyciągnął właściwe wnioski z analizowanego procesu. Rok później, jeszcze bez jakiegokolwiek oficjalnego urzędu, ogłosił artykuły wojskowe. Charakterystyczne, że kanclerz nie musiał, a nawet nie powinien tworzyć podczas wyprawy na Wielkie Łuki praw wojennych. Formalnie kampania z 1579 r. nie została zakończona, wojska w większości nie rozpuszczono, rozkładając je na leże³⁷. Struktura dowódcza w roku 1580 była jeszcze bardziej skomplikowana niż rok wcześniej. Mikołaj Mielecki odmówił dowodzenia kolejną wyprawą, a Stefan Batory nie zdecydował się na mianowanie nowego hetmana wielkiego koronnego.

Tym samym wyprawa stała się terenem walki politycznej magnatów ubiegających się o ten najważniejszy wojskowy urząd w państwie. Ubiegali się o to stanowisko: Mikołaj Sieniawski – hetman polny koronny, Jan Zborowski – hetman nadworny oraz Janusz Zbaraski – kasztelan braclawski. Niespodziewanie również Jan Zamoyski wziął udział w tej rywalizacji, pomimo braku jakiegokolwiek doświadczenia dowódczego³⁸. Pierwszy krok, który podjął kanclerz polegał na zaciągnięciu 1302 żołnierzy jazdy publicznego zaciągu oraz stworzeniu potężnej armii prywatnej, która towarzyszyłaby mu w kampanii. Zamoyski na własny koszt zwerbował 1042 jeźdźców oraz 944 drabów. Podstawowym problemem był jednak brak doświadczenia wojskowego. Swoje umiejętności postanowił ukazać dowodząc wyprawą pod Wieliz. Wykorzystał przy tym fakt, iż jego wojska przybyły wcześniej od głównych sił zbrojnych. Bez dowodzonego przez niego korpusu, niemożliwe było szybkie stworzenie armii mogącej zdobyć to umocnienie. Dlatego otrzymał dowództwo nie tylko nad własnymi oddziałami, lecz również powierzonymi przez Stefana Batorego niektórymi

³⁷ Zob. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 2, SMHW, t. 17 (1971), 1, s. 113–120.

³⁸ Podczas wielkiego bezkrólewia, województwo bełskie, po ostrzeżeniu o zagrożeniu wysłanym przez hetmana koronnego – Jerzego Jazłowieckiego, miało zwołać pospolite ruszenie. Dowództwo nad szlachtą powierzono kasztelanowi bełskiemu (wojewoda Andrzej Dembowski został odciążony z tego obowiązku ze względu na podeszły wiek). Do pomocy senatorowi przydzielono Jana Łąznikowskiego, Stanisława Łaszczę i Jana Zamoyskiego. Oczywiście formacji tej nie użyto w praktyce. Zob: *Konfederacja województwa bełskiego*, Bełz 21 VII 1572, [w:] *AJZ*, t. I: 1553–1579, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904, s. 439–442; E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie: w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, s. 41–42.

oddziałami: jazdy zaciągu 1579 i 1580 r. oraz piechoty węgierskiej, wybrańskiej i niemieckiej. Stał się więc dowódcą pułku liczącego 6195 osób, z czego 3388 żołnierzy osobiście zaciągnął Zamoyski. Dla porównania podczas kampanii Mikołaj Sieniawski dowodził oddziałem liczącym ok. 1000 jazdy i 2000 piechoty, Jan Zborowski zaś elitarną jazdą nadworną składającą się z 2112 żołnierzy, a Janusz Zbaraski oddziałami zaciągu 1579 r. w liczbie 2200 koni³⁹.

Nominacja ta wiązała się z ogromnym oporem tak narodu szlacheckiego jak i części żołnierzy⁴⁰. W relacjach z tej wyprawy związanych z dworem podkreślano, iż decyzja króla podyktowana została koniecznością szybkiej realizacji powierzonego zadania⁴¹. W tak skomplikowanej sytuacji, Jan Zamoyski postanowił wydać artykuły wojskowe. Artykuły ogłoszono dla wyodrębnionej 29 lipca prawej kolumny wojsk, która ciągnęła na podbój Wieliza. Jan Zamoyski przybył do armii 1 sierpnia i już tego samego dnia wydał pierwszy uniwersał do wojska o zachowaniu się w nocy i podczas porannego wymarszu. Cały następny dzień wojsko było w ciągnięciu, a rano 3 sierpnia kanclerz wezwał do siebie wszystkich rotmistrzów, gdzie „publikował artykuły wojenne”, zatytułowane „Artykuły, które wszemu rycerstwu wobec, któżbykolwiek do wojska J. K. M. wjechał, mają być opowiadane, (...) wszystkim, którzybykolwiek na służbę J. Kr. Mci i Rzeczypospolitej beli”⁴². Stąd Stanisław Kutrzeba przyjął, że mamy do czynienia z artykułami hetmańskimi Zamoyskiego, które zostały stworzone i opublikowane 3 sierpnia 1580 r. dla wojsk dowodzonych przez kanclerza⁴³.

Artykuły te wzbudzają wiele kontrowersji i niejasności. Po pierwsze dziwi sposób wydania aktu normatywnego, nie w obozie, a podczas ciągnięcia. Po drugie, we wszelkich wcześniejszych i późniejszych artykułach wojskowych, hetmani lub pełniący obowiązki wodza, którzy wydawali prawa, wyraźnie odnotowywali swoje nazwisko w nagłówku, co również

³⁹ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie*, ss. 102–103, 107, 113–117.

⁴⁰ R. Heidenstein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, tłum. M. Gliszczyński, wyd. W. Spasowicz, t. II, Petersburg 1857, s. 9–10.

⁴¹ *Edykt Stefana Batorego z dnia 6 września 1580 roku, z pod Wielkich Łuk do szlachty polskiej przesyłany*, wyd. A. Kraushar, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 20 (1894), s. 365–366; *Historia Rerum a Poloniae Rege in Moscovia superiori anno fortiter feliciter gestarum*, b.m.w. 1581, s. [2–7].

⁴² Ł. Działyński, *Diariusz oblężenia i zdobycia Wieliza, Wielkich Łuk i Zawolocia*, [w:] *Sprawy wojenne Króla Stefana Batorego. Diariusze, relacje, listy i akta z lat 1576 – 1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887, s. 205.

⁴³ *Polskie ustawy*, s. 150–153; por. G. Błaszczuk, *Artykuły wojskowe*, s. 90.

później czynił Jan Zamoyski. Po trzecie kanclerz nie miał żadnych uprawnień do wydawania praw *uszemu rycerstwu* – w tym Węgrom, nie wspominając o siłach litewskich. Po czwarte, Stefan Batory zawsze wydawał artykuły osobiście, tak było przynajmniej w 1579 i 1581 r.

Ogłoszenie praw przez Zamoyskiego wydaje się jednak bezdyskusyjne – wydarzenie jako istotne odnotowuje zarówno Łukasz Działyński jak i Reinold Heidenstein. Ten drugi odnotowuje: „Zamoyski przybywszy do Witebska, ściągnął tu całe swoje wojsko i dwa dni zabawił. Wydał rozporządzenia co do karności i marszu”⁴⁴. Przemarsz skoncentrowanych wojsk do Witebska odbywał się w dniach 21–28 lipca. Tamże, 29 lipca wyodrębniona została prawa kolumna wojska dowodzona przez Zamoyskiego. Fakt, iż wojsko to nie znało regulacji, które kanclerz musiał opublikować 3 sierpnia świadczy, że dokument ten przygotowano 30 lub 31 lipca 1580 r. Warto podkreślić, że Zamoyski nie wyruszył razem ze swoją armią, a dołączył do niej dopiero popołudniem 1 sierpnia⁴⁵. Wydaje się, że nietypowy sposób ich ogłoszenia, związany był z koniecznością uzyskania aprobaty królewskiej.

Charakteryzując prawa z 1580 r. należy podkreślić, iż zachowana wersja aktu normatywnego może być niepełna. Znajduje się ona w diariuszu Łukasza Działyńskiego, odpisanego w 1621 r.⁴⁶ Zauważyć trzeba, iż w oryginale, ich twórca przepisywał je w pośpiechu podczas spotkania z Zamoyskim. Odbywało się to po pobudce, jednakże przed drugim trąbieniem na „wsiadanie”. Uważam, że z tego powodu brakuje w dokumencie tak ważnej ich części jakim była zawsze występująca arenga, informująca kto, kiedy i dlaczego artykuły wydał. Łukasz Działyński przepisał jedynie ważne z jego punktu widzenia przepisy, które były numerowane – co raczej wskazuje, że nie zostały one opuszczone⁴⁷.

Pomimo braku arengi, sam nagłówek przynosi wiele informacji. Przede wszystkim pełni on bardzo ważną rolę legitymizacyjną. Podkreślono, że obowiązują one wszystkich żołnierzy, którzy przyjęli służbę u króla i Rzeczypospolitej. Oczywiście jest to celowe niedomówienie: prawa te mogły obowiązywać jedynie w korpusie Zamoyskiego. Nie ulega wątpliwości

⁴⁴ R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 10.

⁴⁵ Zob. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie*, s. 94–99, 103–105, 113–117.

⁴⁶ BK 285, k. 1v.-3v.

⁴⁷ Przekreślonych słów jest w dokumencie wiele, warto scharakteryzować jedno znajdujące się w art. 2, gdzie czytamy *Ruszenie i ciągnięcie z obozem i najliższym nie ma być (...)*. Zdanie to pozbawione jest sensu, jednakże cały przepis jest dosłownym powtórzeniem fragmentu *Zygmunta Augusta porządku praw rycerskich* (art. 1), gdzie występuje słowo „inaksze” zamiast określenia „najliższym”.

o odrębnym systemie prawa wojskowego na Litwie, gdzie obowiązywały przepisy służby ziemskiej oparte na III statucie litewskim oraz artykuły hetmańskie wydawane przez dowódców litewskich. Ponadto Janusz Zbarski dowodząc jazdą polską zaciągu 1579 r. musiał stosować ubiegłoroczne przepisy prawne opublikowane przez Mikołaja Mieleckiego i Stefana Batorego. Wojska nadworne, co najmniej do końca XVI stulecia posiadały własne prawa wojskowe – które ogłaszał hetman nadworny, w naszym przypadku Jan Zborowski⁴⁸. Wojska kwarciane Mikołaja Sieniawskiego zaś posługiwały się przepisami utrwalonymi przez Jana Tarnowskiego⁴⁹. Gdy do tego dodamy wojska węgierskie⁵⁰, niewątpliwie posiadające własny system prawny, otrzymujemy co najmniej siedem różnych aktów normatywnych, z których żaden nie miał charakteru nadrzędnego nad pozostałymi!

Ogłoszony wówczas akt normatywny odegrał ogromną rolę polityczną i propagandową, wzmacniając pozycję Zamoyskiego jako dowódcy i przybliżył go do ewentualnej buławy. Ogłoszenie artykułów oznaczało, iż niejako osobiście, za milczącą zgodą Batorego, kanclerz przypisał sobie kompetencje związane z urzędem hetmańskim. W dokumencie nadzwyczaj często znajduje się odwołanie do tego stanowiska, wskazując przy tym na hierarchię urzędniczą (król – hetman – zastępca/starszy hetmański)⁵¹. Należy podkreślić, iż podobne czynności w przeszłości wykonali również inni dowódcy: Jan Chodkiewicz w 1568 r. oraz Jan Zborowski w 1570⁵².

⁴⁸ Zob. przepisy ogłoszone w 1595 r.: *Mikołaja Zebrzydowskiego hetmana nadwornego artykuły żołnierskie*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 351–354. Z około 1576 r. pochodzą artykuły Jana Zborowskiego, które w 1577 r. Stefan Batory potwierdza: B. Czart. 917, s. 967; *Polskie ustawy*, s. 319; *Stefan Batory pod Gdańskiem w 1576–77 r. Listy, uniwersały, instrukcje*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877, s. 133.

⁴⁹ Zostały one skodyfikowane w 1577 r. i opierały się na przepisach Jana Tarnowskiego oraz Floriana Zebrzydowskiego. *Nobilitas Minoris Poloniae ex conventu Corczinensi instituta declarat*, [w:] tamże, s. 157.

⁵⁰ Z tego okresu pochodzą artykuły chorwackie dla piechoty i węgierskie dla jazdy. Podobne musiały obowiązywać podczas wyprawy na Wielkie Łuki. *Kriegsartikel für die ungarischen Husaren entweder im Felddienst oder in den Grenzfestungen*, [w:] R. Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine: Acta historiam confinii militaris Croatici illustrancia*, t. I: *Od godine 1479 do 1610*, Zagrzeb 1884, s. 65–67; *Kriegsartikel für die kroatischen Fußknechte der kroatischen und windischen Grenzfestungen*, [w:] tamże, s. 67–71.

⁵¹ *Artykuły, które uszemu rycerstwu wobec, któzbykolwiek do wojska J. K. M. wjechał, mają być opowiadane, (...) wszystkim, którzybykolwiek na służbę J. Kr. Mci i Rzeczypospolitej beli*, [w:] *Polskie ustawy*, art. 2–5, 10, 16–19, 21–22, 26–28, 31, s. 150–153.

⁵² *Jana Chodkiewicza starosty żmudzkiego artykuły dla wojska na leżach*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 120–123; nowe datowanie – G. Lesmaitis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės samdomoji kariuomenė XV a. pabaigos – 1570 m.*, Kaunas 2005, s. 16.

W szczególności ten drugi w arendzie tytułuje siebie jako „hetmana polnego ziemie inflanczkiej”⁵³. Ten nieznan w literaturze urząd⁵⁴ nie mógł być tytułem oficjalnym. Król bowiem 9 stycznia 1571 r. zwraca się do niego: „in terris Livoniae rotmagistro regio”⁵⁵.

Oczywiście w XVI stuleciu tytuł „hetmana” nie był spetryfikowany, używany potocznie dotyczył dowódców zgrupowań bojowych⁵⁶, nie zmienia to symbolicznego wymiaru działania Zamoyskiego. Podczas tej wyprawy kanclerz posługiwał się już przeznaczonym wyłącznie dla najwyższych urzędników wojskowych – znakiem hetmańskim⁵⁷.

Celowe, przemyślane działanie Zamoyskiego potwierdza analogiczna sytuacja podczas wyprawy na Psków. Otrzymał wówczas – 11 sierpnia 1581 r. – godność hetmana wielkiego koronnego. Wtedy to, by podkreślić dla wojska swoje wątpliwe kompetencje militarne, „hetman klecha” ogłosił artykuły wojskowe, dokonał przeglądu wojsk. Swoją nową pozycję unaoczniał poprzez symbole – noszony za nim znak hetmański oraz pieczęć, którą zawiesił sobie na szyi. Warto dodać, iż artykuły zostały zatwierdzone i opieczętowane przez króla dzień wcześniej, jednakże to hetman ogłosił oficjalnie ich treść⁵⁸.

Pod koniec 1582 oraz na początku roku 1583 pojawiło się przed hetmanem wielkim koronnym wiele zadań organizacyjnych. Główne polegało na uspokojeniu szlachty niezadowolonej z porządków panujących w armii, przede wszystkim poprzez wybieranie przez żołnierzy dóbr i żywności. Dodatkowo istniało realne zagrożenie wojny z Chanatem Krymskim. W związku z powyższym król wysłał Zamoyskiego do Lwowa celem reorganizacji armii⁵⁹.

⁵³ *Artykuły pana Jana Zborowskiego... hetmana polnego ziemie inflanczkiej*, Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей, Собрание автографов П. П. Дубровского, F. 971, Авт. 321/1 (оп. 2, № 191), № 152, art. 19, k. 3.

⁵⁴ M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, SMHW, t. 34 (1991), s. 56; *Urzędnicy inflanczy XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994, passim.

⁵⁵ AGAD, MK 109, k. 425.

⁵⁶ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. VIII, red. M. R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 337–341.

⁵⁷ Ł. Działyński, *Diariusz oblężenia*, s. 269–270; zob. K. Łopatecki, *Znak hetmański: geneza, funkcje, symbolika*, SMHW, t. 42 (2006), s. 59–92.

⁵⁸ J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1894, s. 45–48; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie*, s. 20–21.

⁵⁹ R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 133–135.

W tych okolicznościach, odchodząc od utwierdzonego zwyczaju, według którego prawa wojskowe wydaje się podczas wojny, tuż przed rozpoczęciem działań wojennych, Jan Zamoyski ogłosił kolejne artykuły wojskowe⁶⁰. Niestety nie posiadamy daty i miejsca ich ogłoszenia, co częściowo rekompensuje bardzo rozbudowana arenga, w której hetman tłumaczy okoliczności ogłoszenia nowych praw żołnierskich. Na ich podstawie Józef Siemieński ustalił, że prawa wydane były we Lwowie w drugiej połowie lutego 1583 r.⁶¹

Mają one unikalny na tle innych tego typu dokumentów charakter. Składają się z dwóch części. Druga to skrócona wersja artykułów żołnierskich z podstawowymi przepisami dyscypliny wojskowej. Pierwsza jednak jest niezwykła i dotyczy relacji żołniersko-szlacheckich. Dodatkowo Zamoyski stworzył najbardziej rozbudowaną arenę wśród znanych nowożytnych artykułów wojskowych. Najpierw przedstawił sytuację geopolityczną: prośbę szlachty małopolskiej i ruskiej o wzmocnienie obrony, brak działań sejmu w tej kwestii oraz planowany atak tatarski. Zamoyski zwraca uwagę, iż na miejscu zbornym „zastawszy niemało kontrowersji u braci między obywatelami ziem ruskich a ludźmi żołnierskimi, sprawiedliwość, który kto potrzebował, z urzędu swego uczyniwszy, dla lepszego porządku wojska J.Kr.Mci, zachowania miłości między obywatelami państw tych i wojska J.Kr.Mci, do dalszego opatrzenia tych spraw niżej opisanych artykuły postanowiłem”⁶². Podsumowując Zamoyski jako bodaj pierwszy hetman podjął się tak wyraźnej próby arbitrażu pomiędzy stanem żołnierskim a rycerskim. Wcześniej hetmani z reguły jednoznacznie stawali po stronie własnych podwładnych. Sprawiedliwość egzekwowana była, dzięki działaniom króla lub parlamentu⁶³. Tymczasem Zamoyski uznał, iż urząd ten można wykorzystać do zwiększenia wpływów wśród narodu politycznego.

⁶⁰ *AJZ*, t. III, s. 486–492; *Polskie ustawy*, s. 163–168.

⁶¹ *AJZ*, t. III, s. 492. Zob. J. Zamoyski do A. Bolognietiego, Lwów 11 II 1583, [w:] tamże, s. 139; *Alberti Bolognietii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585*, pars II: 1583, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1938, s. 164.

⁶² *Jana Zamojskiego hetmana koronnego artykuły żołnierskie*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 163.

⁶³ Przelomowe były regulacje wprowadzone w latach 1566–1567. Wobec licznych krzywd i szkód dokonywanych przez korpus polski w Inflantach, król nakazał Stanisławowi Cikowskiemu w sprawach spornych osobiście rozstrzygać spory. Rok później, w 1567 r. sejm zdecydował, iż właściwy rzeczowo, o wszelkie przestępstwa popełnione na ludności cywilne jest sąd grodzki. *VL*, t. II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 76; *Diariusz sejmu lubelskiego 1566 roku*, oprac. I. Kaniewska, Wrocław 1980, 66, 74; por. K. Łopatecki, *Cywilna jurysdykcja wobec wojskowych w Koronie na przełomie XVI i XVII stulecia*, [w:] *Miscellanea historico-iuridica*, t. 5, red. P. Fiedorczyk, Białystok 2007, s. 33–56.

W tym celu postanowił dokonać systemowej reformy wojsk kwarcianych, najbardziej znaczącej od czasów Jana Tarnowskiego. Wprowadził stałe terminy roków sądowych. Miały one zbierać się 6 razy do roku, w oznaczonych terminach, w Trębowlu oraz Tarnopolu⁶⁴. Sądy te, jak się wydaje posiadały swoją właściwość miejscową. Zamoyski wyznaczając sędziów, nominował jednych na województwo podolskie i wołyńskie⁶⁵, drugich zaś na województwo kijowskie i braclawskie⁶⁶. Podczas tych roków, sprawiedliwość mieli dokonywać obecni na miejscu rotmistrzowie, hetman polny i wyznaczony przez Zamoyskiego sędzia wojskowy. Mógł być to być sąd I lub II instancji⁶⁷. W I instancji był on władny rozpatrywać sprawy z powództwa osób cywilnych, bądź gdy oskarżonym był rotmistrz lub porucznik. Apelację zaś wnieść mogła osoba cywilna oraz towarzysz, ale tylko wówczas, gdy sprawa była „wątpliwa i przy większym *causa tra-*fięła (art. 3)”⁶⁸.

Konsekwencją wprowadzenia „sądów ukrzywdzonych”, było stworzenie podziału artykułów wojskowych na dwie części. O ile druga część dotyczyły tylko i wyłącznie żołnierzy („A te artykuły powinien każdy mieć z panów rotmistrzów i one do wiadomości rocie swej podać”), o tyle pierwsza część dotyczyła relacji szlachecko-żołnierskich („panom rotmistrzom, aby tego wszystkiego wedle sumienia i obowiązku powinności swoich dozierali, to wszystko, co jest wyżej opisano, egzekwowali. **Żądam też panów i braci swej, obywatelów ziem ruskich, wołyńskich** [pogrubienie – K.L.], aby przeciwko rycerstwu temu też się zachowali jako przeciwko braci swej i przeciwko tym, którzy na służbie ich są”).

W wyniku tak przeprowadzonej reformy, Jan Zamoyski miał ogromną możliwość budowania swego zaplecza politycznego oraz tworzenia siatki

⁶⁴ W tym czasie Zamoyski planował zorganizować sąd żołnierski również w Złoczowie. L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000, s. 184.

⁶⁵ Sądy prawdopodobnie odbywały się w Trembowli. Mimo, że nominalnie należało do województwa kijowskiego, to jeszcze w 1583 r., w spisie dzierżaw dożywotnich zaliczono starostwo trębowlenskie do województwa podolskiego. Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903 [reprint: Warszawa 1991], s. 240.

⁶⁶ AGiZ, t. X, Lwów 1884, s. 161, poz. 2497.

⁶⁷ Należy podkreślić iż apelacja nie była znana w postępowaniu inkwizycyjnym. Wojska autokratyczne cudzoziemskie, które pojawiły się w XVII w. znały jedynie instytucję potwierdzania wyroków. W. Organiściak, *Ze studiów nad reformą prawa wojskowego za czasów Stanisława Augusta*, CzP-H, t. 53 (2001), 1, s. 198.

⁶⁸ *Jana Zamoyskiego hetmana koronnego artykuły żołnierskie*, [w:] *Polskie ustawy*, art. 3, s. 164.

klientalnej wśród szlachty południowo-wschodnich województw⁶⁹. Hetman nie tylko przestał być utożsamiany z krzywdami wyrządzanymi przez wojsko, ale stał się podmiotem stojącym na straży sprawiedliwości, którego nierzadko określano jako „patrem patriae”⁷⁰. O skuteczności tego projektu, niech świadczy fakt, iż kontrowersje z 1583 r. zostały skutecznie zlikwidowane. Było to na tyle istotne działanie, iż Reinhold Heidenstein odnotowuje to wydarzenie⁷¹. W kolejnych latach do Jana Zamoyskiego wielokrotnie zwracano się z prośbą o sprawiedliwość lub o podjęcie działań zmierzających do zaprzestania rozbójniczej działalności wojsk.

Jedynym problemem tak stworzonej konstrukcji, był fakt, iż nie posiadała ona podstaw prawnych do stosowania ich wobec szlachty⁷². Legitymizacja powołanych w ten sposób struktur była wątpliwa i wymagała szerokiego uzasadnienia w arendze. Dlatego dalszym działaniem Zamoyskiego, było przekonanie posłów do konieczności zaaprobowania artykułów wojskowych jako konstytucji sejmowej. W ten sposób akt ten stałby się częścią prawa ziemskiego, a władza sądownicza hetmana wielkiego w sprawach mieszanych (wojskowo-cywilnych), nabrałaby oficjalnego charakteru. W 1590 r. oficjalnie uznano artykuły wojskowe za równe rangą konstytucjom⁷³. Niestety rok później przepis ten uległ likwidacji⁷⁴. Wobec powyższego Jan Zamoyski postanowił zwiększyć powagę artykułów wojskowych „tylnymi drzwiami”. Zaczął włączać konstytucje sejmowe do kolejnych wydawanych przez siebie artykułów, dzięki czemu ich ranga uległa wzmocnieniu.

W sytuacji ogromnego napięcia politycznego w 1589 r. Jan Zamoyski po raz kolejny starał się wykorzystać prawa wojskowe w celach propagandowych. Obawiając się abdykacji Zygmunta III oraz możliwości

⁶⁹ Jednym z podstawowych obowiązków patrona była osłona przed wymiarem sprawiedliwości oraz przed wojskiem. U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 193–195, 198–200.

⁷⁰ Ś. Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*, tłum. W. Spasowicz, Petersburg-Mohilew 1856, t. Wstępny, s. 95.

⁷¹ R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 135; zob. J. Zamoyski do Stefana Batorego, Lwów 3 III 1583, [w:] *AJZ*, t. III, s. 147.

⁷² Nawet po 1609 r. pewne wątpliwości co do mocy obowiązywania artykułów wojskowych wobec szlachty podkreśla J. Zawisza, *Wskrócenie prawnego procesu koronnego 1613*, wyd. A. Winiarz, Kraków 1899, s. 39–40.

⁷³ *VL*, t. II, s. 308; *CDAUL*, f. 100/1, s. 235.

⁷⁴ *VL*, t. II, s. 332; *CDAUL*, f. 100/2, s. 445 i n. Zob. artykuł Przemysława Gawrona (*Hetman i kanclerz wielki koronny Jan Zamoyski wobec sporu o uprawnienia buławy w dobie zjazdu kolskiego w roku 1590*) opublikowany w niniejszym tomie.

powrotu arcyksięcia Maksymiliana do Rzeczypospolitej, hetman postanowił wzmocnić swoją pozycję. Oczywiście było to możliwe jedynie podczas wojny, więc w bezprecedensowy sposób podjął próbę przekonania narodu politycznego o ataku Porty Ottomańskiej na Rzeczypospolitą. Hetman wykorzystał duży najazd tatarski, który miał miejsce w sierpniu, by rozpocząć kampanię zagrożenia⁷⁵. Pomimo coraz mniejszego prawdopodobieństwa ataku Turcji, Zamoyski 17 października pisze list do senatorów koronnych, w którym ostrzega przed pozornym spokojem na granicy. Proponował do czasu zakończenia negocjacji pokojowych utrzymać wojsko na drugiej ćwierć. Podkreślał konieczność przekazania mu oddziałów zaciągniętych w województwach, najważniejsze zaś, że zaproponował wyruszenie z odwetową wyprawą na Krym⁷⁶. O tym, że hetman poważnie myślał o swoich planach politycznych świadczy wydany dzień wcześniej uniwersał skierowany do rotmistrzów i żołnierzy formowanych wojsk, w którym nakazywał pośpiech, informował o miejscu zbornym, podkreślał konieczność przestrzegania dyscypliny wojskowej⁷⁷.

Jednym z pomijanych dotychczas, licznych skądinąd działań polityczno-propagandowych, było ogłoszenie w Trembowli edyktu wojskowego z 18 października 1589 r.⁷⁸ Miał on niezwykłą siłę oddziaływania, gdyż był on adresowany do nowo zaciągniętych jednostek wojskowych. Sposób ich tworzenia także był nowatorski i związany z koncepcją Jana Zamoyskiego. Stworzono wówczas oddziały powiatowe, zaciągane i opłacane przez szlachtę danego województwa⁷⁹. Wielka akcja mobilizacyjna objęła wszystkie prowincje. W sierpniu i wrześniu armia koronna liczyła już 6000 zaciężnych, a ostatecznie udało się skoncentrować 9000 żołnierzy jazdy i 1200 piechoty⁸⁰. Artykułów nie ogłoszono jak to było w zwyczaju w obozie wojskowym, lecz rozesłano je do formowanych dopiero oddziałów. Tym samym treści tam zawarte miały nadzwyczaj szeroki odbiór społeczny.

⁷⁵ K. Lepszy, *Rzeczypospolita polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–1592)*, Kraków 1939, s. 58, 87–94 i n.

⁷⁶ B. Czart. 1621, k. 463–465: J. Zamoyski do senatorów wielkopolskich, Trembowla 17 X 1589.

⁷⁷ B. Czart. 1621, s. 451.

⁷⁸ B. Czart. 1621, s. 485–487.

⁷⁹ D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008, s. 219–222.

⁸⁰ J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, SMHW, t. 14 (1968), 1, s. 11.

Treść edyktu potwierdza te spostrzeżenia. Hetman zrezygnował ze szczegółowo opisywanych przestępstw wojskowych. Dokument jest stosunkowo krótki i składa się z zaledwie 21 przepisów prawnych. Posiada jednakże nadzwyczaj rozbudowaną arenę, która w dramatycznym tonie przedstawia powagę sytuacji. „Zdać do tej potrzeby RP każdy ma u siebie uważać z kiem i o co do czynienia nam przychodzi, te jest, że z pogany o zdrowia, żywoty, wolności, ojczyznę i wszystko co może być najmilszego a najwięczy dla wiary Ś. Chrześcijańskiej. Przeto też, iż szyskcie sieły naszymy by też były najwyższe, bez łaski i błogosławieństwa bożego mdłe i nikczemne są, gdyż on sam ma zwyciestwa w rękach swoich, na małość albo wielkość wojsk nie patrząc daje on”⁸¹. Zamoyski defetystycznie podkreśla dysproporcję sił, lecz jednocześnie akcentuje rolę Boga w odniesieniu zwycięstwa. Tym samym w sposób mistyczny uzasadnia konieczność wyeliminowania wśród żołnierzy przywar, które obrażały majestat boski – wszechcieństwa, pijaństwa, zbytków, gwałtów (art. 1–2, 21). Podsumowując w tym fragmencie nie tylko kształtuje koncepcję Boga – Pana Historii oraz wpaja potrzebę pobożności⁸², przede wszystkim jednak tworzy poczucie zagrożenia. W konsekwencji ten i wiele innych czynników doprowadziło do uchwalenia na sejmie 1590 r. konstytucji w sposób bezprecedensowy wzmacniający pozycję hetmana wielkiego koronnego⁸³.

Stworzenie i publikacja kolejnych artykułów wojskowych z 1593 r. w historiografii wiązana jest z walką obozu Jana Zamoyskiego z wrogim stronnictwem m. in. o kompetencje urzędu hetmańskiego. Lata 1590 – 1593 to spór o zakres prerogatyw wojskowych, to również czas, kiedy ostatecznie formuje się urząd hetmana⁸⁴. Prawdziwym jednakże impulsem do wydania kolejnych artykułów wojskowych były plany Zygmunta III zmierzające do opuszczenia Rzeczypospolitej w celu przejścia władztwa

⁸¹ B. Czart. 1621, s. 485.

⁸² Por. J. Ronikier, *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze. Studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706 – 1725*, Kraków 1992, s.25–36; U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585 – 1640)*, Warszawa 2004, s.123–141; K. Łopatecki, *Koncepcja Pana Boga Historii wśród żołnierzy Rzeczypospolitej na przełomie XVI – XVII w.*, [w:] *Religia wobec historii, historia wobec religii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 360–370.

⁸³ P. Gawron, *Hetman i kanclerz wielki koronny*, passim.

⁸⁴ W. Organiściak, *Geneza i znaczenie „Artykułów wojennych hetmańskich” z 1609 roku*, [w:] *Z dziejów prawa. Część 8*, red. A. Lityński, M. Mikołajczyk, W. Organiściak, Katowice 2006, s. 75; G. Błaszczuk, *Artykuły wojskowe*, s. 91; J. Wimmer, *Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, s. 337–338.

szwedzkiego. Być może przy poprawnych relacjach król – szlachta nie stanowiło to problemu. Jednakże ówczesna sytuacja polityczna daleka była od normalnej. Przede wszystkim obawiano się ucieczki króla. Świeży w pamięci narodu politycznego był wyjazd, a raczej ucieczka Henryka Walezego z Krakowa⁸⁵. Jeszcze bardziej wyraziste wspomnienia wiązały się ze zjazdem w Rewlu (1589 r.) Jana III z synem, do których niedopuszczono panów litewskich i koronnych⁸⁶. Konflikt w pełni wybuchł podczas obrad sejmu inkwizycyjnego działającego w dniach od 17 września do 19 października 1592 r.⁸⁷

Dodatkowo należy pamiętać, że rok 1593 to również niepewna sytuacja międzynarodowa. Istniało realne niebezpieczeństwo najazdu tatarskiego, układy będzińskie z Maksymilianem nie zostały potwierdzone, zamieszanie panowało w Wielkim Księstwie Moskiewskim⁸⁸. Również ze względów prawno-ustrojowych brak króla w granicach Rzeczypospolitej powodował daleko idące komplikacje.

Podsumowując okoliczności, nie dziwi ogromny opór szlachty przeciwko czasowemu wyjazdowi Zygmunta III do Szwecji⁸⁹. Pierwotnie senat i izba poselska nie chciała wyrazić zgody na podróż, radząc by król do swego dziedzicznego królestwa wysłał posłów. Zygmunt III wyjaśnił jednak, że „status królestwa szwedzkiego, dziedzicznego państwa JKM takowy jest, iż bytności króla JM dla wielu rzeczy ważnych potrzebuje”. Dlatego 15 czerwca 1593 r. w Warszawie wystawiono paszport królowi, który zezwalał na czasowe opuszczenie Rzeczypospolitej, pod którym podpisali się

⁸⁵ Wielkie namietności jakie ona wywołała uzewnętrznilo m.in. w poezji politycznej. J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwszi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969, s. 53–63.

⁸⁶ K. Lepszy, op. cit., s. 64–80; A. Śliwiński, *Jan Zamoyski kanclerz i hetman wielki koronny*, Warszawa 1947, s. 267–271.

⁸⁷ Por. K. Lepszy, *Rzeczpospolita Polska*, s. 354–415.

⁸⁸ Zarzucano królowi, iż odbiegał był *Rzeczpospolięd* w niebezpieczeństwie. J. D. Solikowski, *Krótki pamiętnik rzeczy polskich*, tłum. W. Syrokomla, Petersburg-Mohylew 1855, s. 95.

⁸⁹ J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599*, Opole 1990, s. 29–33; J. Choińska-Mika, *Polityka wewnętrzna i zagraniczna Rzeczypospolitej w latach 1587 – 1605 w opinii szlachty ziemi różańskiej*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę jego urodzin*, Warszawa 1990, s. 104. Konieczność obecności króla argumentowano potrzebą jego *przysotności dla utrzymania pokoju wewnątrz i zewnątrz, dla wymierzania sprawiedliwości, (...) poskromienia rozruchów domowych*. Niebezpieczeństwa zewnętrzne – kontynuowali – powodują, że potrzebują *człeka któręby nią rządził i od tych nieprzyjaciół bronił, (...) a żaden z Polaków, podczas nieobecności Króla nie może i nie ma prawa, na mocy ustaw krajowych, czynić wyprawy na nieprzyjaciela*. Ś. Orzelski, *Bezkrólewia*, t. II, s. 49.

liczni senatorowie i posłowie⁹⁰. Wyrażając zgodę na wyjazd sejm wprowadził nadzwyczajne konstytucje na ten czas⁹¹. Obok innych uregulowań⁹², pojawiła się problematyka wojskowa. Pobieźna analiza może doprowadzić do wniosku, iż artykuły wojskowe wydano na czas nadzwyczajnej sytuacji w państwie. Prawdzie uzasadnienie jest bardziej skomplikowane, związane z groźbą zastosowaną wobec Zygmunta III.

Szczególnie ważne było zawarowanie czasowego powrotu króla. Pamiętano o perturbacjach prawnych związanych z wyjazdem Henryka Walezego do Francji – król żył, lecz nie chciał powrócić i rządzić Rzeczypospolitą⁹³. Elity władzy nauczone doświadczeniem, stworzyły instytucjonalne struktury zmuszające władcę do terminowego powrotu lub umożliwiające sprawne usunięcie króla z tronu. Zadania te powierzono wojsku koronnemu oraz Janowi Zamoyskiemu jako hetmanowi wielkiemu koronnemu⁹⁴. Umożliwiono królowi wyjazd do władztwa dziedzicznego, ale sformułowano analogiczny do warunku warszawskiego przepis. Nie miał on formy jak poprzednio negatywnej, lecz pozytywnej. W myśl konstytucji żołnierze mieli złożyć przysięgę dochowującą wierności królowi. Przepis zgola wyjątkowy, zważywszy na niechęć wojska do tej instytucji⁹⁵. Prawdziwa niespodzianka nie polegała na złożeniu przysięgi, lecz na jej czasowym charakterze⁹⁶. Osłabiała ona w istocie więź wojsko – król, dając niezbędne narzędzie w rękę hetmana wielkiego.

Warto zaznaczyć, że decyzja o obowiązku wypowiedzeniu przysięgi przez żołnierzy była zawarta w trzech aktach: konstytucji sejmowej,

⁹⁰ AGAD, Varia z Biblioteki Narodowej nr 2/42, s. 148–154.

⁹¹ Nie były to, jak twierdzi Bronisław Kocowski, rutynowe działania, które uwzględniały brak zagrożenia w sferze zewnętrznej i wewnętrznej Rzeczypospolitej. B. Kocowski, *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.*, Lublin 1948, s. 3.

⁹² Były to czasowe uregulowania o sądach, posłach cudzoziemskich, pospolitym ruszeniu, tumultach, egzempcjach itp. VL, t. II, s. 342–345. Powtórzono te prawa podczas drugiego wyjazdu króla do Szwecji w 1598 r. Tamże, s. 366.

⁹³ Po wielu perturbacjach postawiono tzw. warunek warszawski, który stawiał głowie państwa termin, do którego miał pojawić się w kraju. W przeciwnym razie miało nastąpić (i nastąpiło) bezkrólewie. E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie*, ss. 67–68, 248, 252–255.

⁹⁴ Szlachta żądała, by w czasie wyjazdu króla dalej funkcjonowała armia kwarciana pod realną władzą hetmana, który dopilnuje utrzymania dyscypliny wśród żołnierzy. ASWK, t. I, s. 192.

⁹⁵ Instytucja ta w celach pozasadowych była używana jedynie przy przeglądzie wojsk, gdzie składano ją w obecności pisarza polnego. W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1782, s. 200; M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 33.

⁹⁶ VL, t. II, s. 343; *Polskie ustawy*, s. 341–342.

listach przypowiednich i artykułach wojskowych. Treść składanej roty najprecyzyjniej sformułowana została w tym ostatnim. Powtórzono tam sformułowania zawarte w dokumencie wystawionym Zygmuntowi III i w konstytucji: dotrzymanie wiary i poddaństwa królowi, zakaz mieszania się w wewnętrzne sprawy państwa oraz w prywatne spory szlachty. Jan Zamoyski dodał zakaz buntów, konfederacji i ogólnie pojętego zamieszania⁹⁷.

Najważniejsze to stwierdzenie w art. 2, iż przysięga obowiązuje do terminu: „ktoremu czas przez stany jest namieniony i zamierzony”. W „*Volamina Legum*” nie zachował się konkretny termin powrotu króla do Rzeczypospolitej. Powyższy przepis wskazuje, iż dokonano podobnego zabiegu jak pięć lat później, podczas drugiej wyprawy Zygmunta III do Szwecji. Wydano wówczas dwa dokumenty o tajnym charakterze. Król podpisał asekurację, zobowiązując się, że w oznaczonym przez sejm czasie powróci⁹⁸. Stany ze swej strony również udzieliły asekuracji, że dochowają mu wierności jako władcy państwa⁹⁹. Potwierdza to Joachim Bielski, który pisze, że „Warunek też król dał na się pod ręką i pieczęcią swą, że się miał czasu pewnego wrócić do korony. O czym tylko senatorowie a posłowie wiedzieli”¹⁰⁰.

Prawdziwa groźba dla króla wiązała się z możliwością zawiązania konfederacji wojskowej i wypowiedzenia posłuszeństwa Zygmuntowi III w sytuacji, gdyby nie wrócił na oznaczony czas. Po tym okresie wojsko nie będzie zobligowane złożoną przysięgą. Już w 1590 r. hetman starał się wykorzystać ten potężny instrument nacisku na króla. Opinia szlachecka stanęła jednak po stronie króla¹⁰¹. W nowych okolicznościach naród polityczny nie zająłby tak jednoznacznej postawy. Przysięgę mieli składać rotmistrze i towarzysze. Zakres podmiotów dowodzi, że miała ona charakter szlachecki. Poświadczą to treść roty, która prócz oczywistych składników religijnych, poczesną rolę odgrywa cześć i honor żołnierza – szlachcica.

Trudno dziś ustalić czy pomysł ogłoszenia nowych artykułów, stanowił samodzielny zamysł Zamoyskiego, czy też było to działanie uzgadniane z innymi senatorami. Niewątpliwie ogłoszenie tego aktu normatywnego wzmacniało

⁹⁷ Zobacz tekst przysięgi dla senatorów i urzędników: AGAD, *Varia* z Biblioteki Narodowej nr 2/42, s. 149.

⁹⁸ *VL*, t. II, s. 341. Asekuracje te przechowywano jeszcze w 1669 r. w skarbcu koronnym. *Pamiętniki historyczne*, t. I, wyd. L. Hubert, Warszawa 1861, s. 152.

⁹⁹ J. Rzońca, *Rzeczypospolita Polska*, s. 175, przyp. 8.

¹⁰⁰ J. Bielski, *Kronika*, [cz. II], wyd. K. J. Turowski, Ostrów 1856, s. 1700.

¹⁰¹ M. Ciara, *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610*, SMHW, t. 31 (1988), s. 62–65.

i tak mocną pozycję hetmana wielkiego koronnego. Warto podkreślić, iż groźba Zamoyskiego uzewnętrzniła się m. in. brakiem podpisu pod dokumentem senatu zezwalającym na tą zagraniczną podróż, co w sytuacji sprawowania urzędu kanclerza wielkiego koronnego musi budzić zdumienie¹⁰². Nacisk na króla był tak duży, iż zrozumiałym stało się nadzwyczajny pośpiech Zygmunta III podczas wyprawy do Szwecji na przełomie 1593 i 1594 r.¹⁰³

Niekompletność oryginału artykułów powoduje, że nie znamy miejsca i daty ich wydania. Biorąc pod uwagę fakt, iż uwzględnia on już konstytucje sejmu tego roku, musiał zostać napisany nie wcześniej niż 15 czerwca¹⁰⁴. Sądzę, że działalność prawodawcza musiała rozpocząć się tuż po zakończeniu prac sejmu, przed wyruszeniem króla z Warszawy do Szwecji – 3 sierpnia¹⁰⁵. Świadczy o tym art. 2, który zobowiązuje żołnierzy do złożenia przysięgi „wedle konstytucji 1593 i listów Jego Królewskiej Mości przypowiednich”¹⁰⁶. Przypuszczać należy, że przepisy zostały wydane w lipcu lub na początku sierpnia 1593 r.¹⁰⁷

Jan Zamoyski ogłoszone artykuły uznał za tak istotne, iż zamierzał wydać je drukiem. Z tego okresu pochodzi korespondencja Stanisława Żółkiewskiego do Jana Zamoyskiego z 15 października 1593 r.¹⁰⁸ Żółkiewski stwierdza: „nieodrzeczij się stanie że ie WM. każesz do druku podacz. Jednoż trzeba zebijs WM. raczijł się iem dobrze przijpatrzijcz. Prętko się pissalij ij nie z takim rozmijłsem”¹⁰⁹. Wynika z tej wypowiedzi kilka faktów. Po pierwsze potwierdzają, że ich wydanie wiązało się z nadzwyczajną sytuacją polityczną. Po drugie, można postawić tezę, że współtwórcą artykułów wojskowych był Stanisław Żółkiewski. Po trzecie, sam zainteresowany przyznawał, że

¹⁰² AGAD, Varia z Biblioteki Narodowej nr 2/42, s. 150–156; por. H. Michalak, *Jan Zamoyski*, s. 31.

¹⁰³ Por. M. Biskup, *Polskie relacje ze Szwecją z końca XVI wieku*, PH (1970) z. 4, s. 671–679; J. Michalewicz, *Dwór szwedzki Zygmunta III w latach 1587–1600*, OiRwP, t. 11 (1966), s. 161–180; S. Obirek, *Zygmunt Ernhofer SJ i jego relacje o polityce Polski z lat 1593–1596*, s. 21–41.

¹⁰⁴ W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1795*, Kraków 1948, s. 144. Wówczas też stworzono zgodę sejmu na wyjazd króla z kraju: AGAD, Varia z Biblioteki Narodowej nr 2/42, s. 150–156.

¹⁰⁵ J. U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III*, t. I, Wrocław 1836, s. 181.

¹⁰⁶ *Jana Zamoyskiego hetmana wielkiego koronnego artykuły wojenne*, [w:] *Polskie ustawy*, s. 341–342.

¹⁰⁷ Zygmunt III przebywając jeszcze w Gdańsku wydał 21 sierpnia uniwersał uzupełniający artykuły wojskowe o ustawę na żywność. AGAD AZ 3112, s. 82.

¹⁰⁸ Byłyby to drugie pod względem chronologicznym artykuły wojskowe wydane w tej formie w Rzeczypospolitej; pierwsze dotyczyły się WKL – były to prawa Grzegorza Chodkiewicza z 1566 r. Z. Spieralski, *Instrukcje*, s. 284.

¹⁰⁹ S. Żółkiewski, *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584 – 1620*, wyd. T. X-ze L. [T. J. Lubomirski], Kraków 1868, s.35.

prace legislacyjne przy nich były chaotyczne i pośpieszne. Wreszcie, hetman uznał je za tak ważne – iż chciał wydać je drukiem. Zważywszy na całokształt postępowania Jana Zamoyskiego, jego dbałość o autorytet sprawowanych urzędów i propagandę własnej osoby może dziwić jedynie fakt, iż zamierzenia nie zostały zrealizowane. Możliwe, że na przeszkodzie mogła stać trudność z uruchamianą właśnie w Zamościu drukarnią¹¹⁰.

Przełom XVI i XVII stulecia to okres w Europie, kiedy wodzowie wypraw nadzwyczaj często wydawali artykuły wojskowe, zastępując w tym władców, rzadziej parlamenty. Nie inaczej należy traktować sytuację w Rzeczypospolitej. Przykład artykułów hetmańskich jest o tyle skomplikowany, że ich wydawanie nie wiązało się bezpośrednio z posiadaniem buławy wielkiej lub polnej. Nierzadko osoby pozbawione tych funkcji ogłaszały własne prawa, dodajmy nie na użytek wojsk prywatnych, lecz państwowych sił zbrojnych. Tak było ze Stanisławem Cikowskim w 1565 r., Janem Chodkiewiczem w 1568 r., Janem Zborowskim w 1570, czy wreszcie Janem Zamoyskim w 1580 r. We wszystkich przypadkach legitymizacja ogłoszonych praw zawarta była w arendze. W oczywistych sytuacjach opierała się jedynie na wymienieniu posiadanych godności i urzędów. Często jednakże koniecznym było przybliżenie okoliczności przejęcia władzy nad wojskiem, dodawano informacje o wyrażeniu zgody na zawarte tam normy prawne przez koło wojskowe, podkreślano również zagrożenie lub konieczność uspokojenia żołnierzy łupiących dobra szlacheckie. Niezwykle skomplikowany proces dotyczy prawa do ogłaszania artykułów wojskowych. Konstytucje sejmowe praktycznie nie zajmowały w tej kwestii stanowiska. Ich każdorazowe ogłoszenie musiało opierać się na legitymizacji ujętej w arendze.

Uprawnienia, które posiadali naczelnicy wojsk byli wykorzystywane nie tylko do utrzymania dyscypliny wojskowej. Nierzadko akty te stawały się potężnym narzędziem w walce politycznej oraz istotnym elementem propagandy magnackiej. Doskonale jest to widoczne poprzez pryzmat życia Jana Zamoyskiego. Należy podkreślić wykorzystanie artykułów wojskowych w walce o uzyskanie hetmaństwa, o które ubiegał się od 1580 r. Kolejnym spektakularnym działaniem politycznym, były artykuły ogłoszone w 1593 r., które wymuszały na królu powrót do Rzeczypospolitej

¹¹⁰ Do Zamościa miał przybyć z Krakowa Konrad Forster z pomocnikami, który podjąłby się założenia drukarni. Plany Szymona Szymonowica w stosunku do tego rzemieślnika nie zostały zrealizowane. *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum*, vol. I: *Cracovia Impressorum XV et XVI ss.*, edidit J. Ptaśnik, Leopoli 1922, s. 384–385; por. J. Ptaśnik, *Wstęp*, [do:] tamże, s. 45–46.

ze Szwecji w przyrzeczonej terminie. Prócz tego w 1583 i 1589 r. prawa wojskowe były wykorzystywane jako istotne narzędzie propagandy w rękach hetmana. Na podstawie analizy materiału, można wyciągnąć wniosek, że badanie aktów normatywnych musi być rozpatrywana na dwóch płaszczyznach: prawnej – opartej na przepisach prawnych oraz politycznej – związanych w znacznej mierze we wstępie do dokumentu.

Karol Łopatecki (Białystok)

Issuing army articles as an element of political struggle and magnate propaganda – the example of Jan Zamoyski

At the turn of the 16th and 17th century in Europe commanders-in-chief often issued army articles, often superseding monarchs, less often parliaments. The situation in Poland was no different. The example of hetman's articles is particularly complicated, because issuing them was not directly linked to holding the grand or field office. Frequently people who held neither of these functions issued their own laws, not, it has to be added, for private troops, but for the benefit of the state army. This was the case with Stanisław Cikowski in 1565, Jan Chodkiewicz in 1568, Jan Zborowski in 1570, or finally Jan Zamoyski in 1580. In all these cases the legitimization of these laws was included in the preamble. In obvious situations it was based only on listing the authors offices and titles. However, it was often necessary to explain the circumstances in which the authors took control of the army, information was also included on the agreement of military circles to the regulations included in the article, it was also stressed that there was risk or necessity to pacify soldiers plundering lands belonging to the nobility.

The powers of the commanders-in-chief were used not only to keep the discipline within the army. These acts frequently became powerful tools in political struggle and an important element of magnate propaganda. This is perfectly visible in the life of Jan Zamoyski. It should be stressed that he used army articles in the struggle for the hetman's office in which he was engaged since 1580. Another spectacular political action was the issuing of articles in 1593 which forced the king to return from Sweden at the promised time. Additionally in 1583 and 1589 army laws were used by the hetman as important propaganda tools. Based on the analysis of the material, one can draw the conclusion that research into normative acts must be done on two levels: legal (based on laws and regulations) and political, mentioned in the introduction, preamble or non-normative fragments of the legal regulations.